

УДК 34 (09) (470)

Курочкіна Н. М.

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

Понад сто років тому, коли професор кафедри енциклопедії права Петербурзького університету Лев Йосипович Петражицький уперше виступив зі своєю психологічною теорією права, вона зазнала палкої критики з боку сучасників. Наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя на сторінках таких вагомих видань, як “Питання філософії та психології”, “Юридичний вісник” та багатьох інших розгорнулася бурхлива дискусія щодо нового, психологічного напрямку у тогочасних правових пошуках. У згаданій дискусії взяли участь, зокрема, такі корифеї права, як П. Новгородцев, Є. Трубецькой, Б. Кістяківський, М. Палієнко та ін.

Ідеї професора Петражицького викликали хвилю критики з боку прихильників усіх основних тогочасних теорій права. І навіть з боку adeptів теорії відродженого природного права, до якої, до речі, багато хто вважав найближчою теорією Петражицького. Опоненти професора Петражицького вважали психологічний підхід до права вельми сумнівним – адже явища духовного життя не мають та й не можуть мати чіткої визначеності.

Проте всі визнавали самобутність нової концепції. Навіть Богдан Кістяківський, який послідовно і, на наш погляд, досить конструктивно критикував психологічну теорію права, визнавав здобутки професора Петражицького. Він писав: “...тепер, коли величезного значення надають психології, а психологічне витлумачення всього, що стосується людини, багато хто вважає за переважно наукове, найбільшу увагу привертає до себе психологічна теорія права. У нас її представлено краще, ніж в інших західноєвропейських літературах, завдяки видатній праці Л.Й. Петражицького “Теорія права і держави у зв’язку з теорією моральності” [5].

Очевидно, що не останню роль у тому, як саме було сприйнято теорію Петражицького в дореволюційній Росії, відіграла особистість її творця.

Лев Йосипович Петражицький народився у 1867 році у Вітебській губернії. Закінчив юридичний факультет Київського університету, після чого був відряджений до Берліну для підготовки до кафедри римського права. З 1897 року Петражицький обіймав посаду завідуючого кафедрою енциклопедії права Петербурзького університету. Окрім викладацької та наукової роботи Петражицький брав активну участь у суспільному житті - був депутатом Першої Державної Думи, проявляючи “живу участь... в партії Народної Волі” [9].

В дореволюційному виданні “Енциклопедичного словнику” Руського Бібліографічного Інституту Гранат (до складу редакційної колегії якого входили М.Ковалевський, С. Муромцев, К. Тімірязев) можна знайти таку характеристику,

дану Петражицькому: «Багатство думок, солідна ерудиція та тонка критика, що привернула увагу німецького вченого світу до Петражицького вже під час перших його виступів, поєднуються у творах його з великою пристрасністю у захисті своїх поглядів і непохитним переконанням в їхній справедливості. Ці дані дозволяють Петражицькому помітити слабкі сторони сучасної юриспруденції та із значним успіхом провадити свої вельми своєрідні теорії» [9]. Дійсно, ця гаряча і цілком щира переконаність професора Петражицького в тому, що його теорія є єдиною істинною, що за нею майбутнє, - просочує кожен сторінку його наукових праць, мимоволі притягує читача; це той дух його наукових праць, який не можна відчуті з сухих сторінок підручників з історії політичних і правових вчень.

Після революції 1917 року Петражицький емігрував до Варшави (оскільки за національністю він був поляк), до обіймав посаду завідуючого кафедрою соціології права Варшавського університету. У 1931 році у стані депресії Лев Йосипович Петражицький покінчив із собою.

Цікаво, що саме того ж 1931 року в Москві вийшла у світ праця М. Резунова «Марксизм та психологічна теорія права». На думку російського дослідника С.О. П'яткіної, зокрема, в цій праці було сформульовано «низку стереотипних оцінок, завдяки яким з правознавства зникла сама проблема взаємодії юриспруденції і психології».

За часів сталінізму психологічна теорія права охарактеризується дуже чітко і коротко – «антинаукова». Взагалі, досить цікаво простежити еволюцію поглядів на психологічну школу права і історичну постать Л.Й. Петражицького в радянській літературі.

«Класовий смисл психологічної школи права є зрозумілим: накинути покрив абсолютності, вічності, містичного психологізму на буржуазне право і державу, вознести експлуататорське буржуазне право і державу в ранг позакласових, вічних інститутів. Ворожою марксистсько-ленінській теорії держави і права була вже в радянські часи спроба професора Рейснера поєднати вчення психологічної школи права з марксизмом», - таку ортодоксальну думку щодо психологічної теорії права містить Велика радянська енциклопедія видання 1940 року [1]. За часів так званої «відлиги» твердження стають поміркованішими: автори лише підкреслюють ідеалістичність таких буржуазних поглядів [2]. І, зрештою, в тій самій Великій радянській енциклопедії, але вже видання 1975 року, читаємо: «Марксизм не відкидає важливості ролі індивідуальної та соціальної психології в процесі функціонування права. Однак з точки зору матеріалістичного розуміння права як продукту соціально-економічних та класово-політичних відносин теоретико-методологічні позиції психологічної школи права є помилковими» [3].

Сьогодні ситуація докорінно змінилася. Оцінка розробленої професором Петражицьким концепції може бути різною – і це, на нашу думку, цілком природно. Проте навряд чи хтось заперечуватиме, що Л.Й. Петражицький був однією з найяскравіших постатей, а розроблена ним теорія права – одна з найвизначніших наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ століття.

Ставлення до психологічної теорії права змінилося, однак відлуння негативізму, притаманного радянській добі, відчутне до сьогодні. Адже ані правові

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

погляди Петражицького, ані психологічна теорія права в цілому не є достатньо дослідженими в сучасній Україні. В літературі, доступній широкому загалу, мова про Петражицького і його теорію обмежується, в кращому випадку, декількома сторінками в підручнику з історії політичних і правових вчень. Дещо інша ситуація склалася в Росії. Можливо, це певною мірою обумовлено тим, що Л.Й. Петражицький традиційно вважається російським вченим. Однак, на нашу думку, ознайомлення із творчою спадщиною професора Петражицького становитиме неабиякий інтерес, причому не тільки для теоретиків чи істориків права, а й для цивілістів (адже низка його праць присвячена саме проблемам цивільного права). До того ж, досить багато пов'язує Л.Й. Петражицького з Україною. Очевидно, що саме в роки навчання на юридичному факультеті Київського університету відбувалося становлення Петражицького як науковця, формувалися його інтереси в сфері права. Тим більше певне (нааявне сьогодні) ігнорування його наукових доробок є неприпустимим.

Проте правова концепція професора Петражицького становить, на нашу думку, не суто лише історичний інтерес, - хоча цей аспект також є надзвичайно цікавим і важливим. О. Поляков у статті, присвяченій петербурзькій школі права, зазначає, що проблема створення цілісної, послідовної, "працюючої" теорії права є актуальною, принаймні, на протязі двох останніх століть. На його думку, є серйозні підстави вважати, що вирішення цієї проблеми є принципово неможливим. Проте це не є причиною відмовитись від будь-яких пошуків в цій сфері. Автор переконаний, що сучасна теорія права має працювати над концепцією права, яка б пояснювала право як багатогранне явище, що існує у багатьох іпостасях. Причому надзвичайно важливим аспектом цього пошуку виступає застосування не західницьких концепцій, а тих що природно властиві і є традиційними у вітчизняній правовій науці.

На тлі такого підходу ще більш аномально виглядає той факт, що створена Петражицьким теорія суттєво ліпше знана на Заході (завдяки учням та послідовникам) ніж у нас. В числі теорій, що вийшли методологічно зі школи права професора Петражицького варто, зокрема, назвати скандинавську (або упсальську) школу права, французьку школу мікросоціології права, відповідні відгалуження американського біхевіоризму.

Петражицький виходив з того, що всі тогочасні спроби визначити сутність права (які, незважаючи на їхню багатоманітність, можна, в принципі, об'єднати в дві великі групи: нормативістські теорії та теорії відродженого природного права) є незадовільними. Частина дослідників взагалі намагалася уникнути необхідності дати визначення права, інші вдовольнялися "сумнівними" дефініціями, застосовували інші "засоби самозаспокоєння".

Треба враховувати, що саме в той історичний період починається бурхливий розвиток психології як самостійної науки; активно вивчається психологічний аспект інших соціальних наук. Щодо правової сфери, то тут тільки-но починає формуватись теорія права як самостійна наука. У 1915 році П. Михайлів зазначав: "Як відомо, на теперішній час ще не існує досить розробленої та загальноприйнятої науки теорії права, і ще донедавна юристам доводилося виборювати право

громадянства самого терміну “теорія права” або “загальна теорія права”. Загальними питаннями правознавства займалися до останнього часу, тому, не спеціалісти-теоретики у власному смислі слова, а спеціалісти-догматики з різних областей права, переважно цивілісти, що займаються сучасним або римським цивільним правом (*jus civile*) ... власне, теоретиків-спеціалістів нині, за поодинокими виключеннями, немає”. Це, зокрема, пояснює, чому від перших наукових праць, присвячених проблемам римського права, Петражицький поступово переходить до чистої теорії права. Проте і ті, перні праці, містять досить багато узагальнень, вельми цікавих для теорії права.

Отже, Петражицький, переконаний, що методологічні посилки всіх тогочасних правових теорій є вкрай невірними, намагається обґрунтувати власну теорію права – таку, що не спирається на попередні “досягнення” правової науки. Така революційність поглядів Петражицького, на нашу думку, певною мірою підсилила критичне ставлення до психологічної концепції права з боку визнаних правознавців. Є. Трубецькой писав, що книга професора Петражицького (мова йде про “Нариси філософії права”) не схиляється до жодної з існуючих або таких, що існували до тих пір в юриспруденції, течій. “Вона не захищає будь-яке з висловлених досі визначень сутності права, не намагається внести часткові виправлення або доповнення в традиційні погляди; п. Петражицький незадоволений всім методом сучасної юриспруденції; він хоче порвати з її віковими підвалинами і перестроїти всю її наукову побудову на нових засадах”.

Психологічна теорія права Петражицького є надзвичайно багатогранною. Найбільш повно її тези викладено в «Теорії права і держави в зв'язку з теорією моральності» [7]. Основні, аксіоматичні положення згаданої теорії полягають у наступному.

По суті, Петражицький акцентував увагу на психологічному боці формування правомірної поведінки, підчас навіть виходячи за межі інтелектуальних процесів. Це особливо яскраво спостерігається при визначенні ним двох основних видів права – інтуїтивного та позитивного.

Як інтуїтивне, так і позитивне право за Петражицьким, є явищами, що коріняться в психіці людини і являють собою імперативно-атрибутивні емоції індивіда. До речі, саме цей імперативно-атрибутивний характер є тією визначальною рисою, що відрізняє правові емоції від моральних.

Таким чином, правовий феномен існує, за глибоким переконанням Петражицького, не в соціальній сфері, десь у просторі над або поміж людьми, а відбувається безпосередньо в «людині, в її голові, в психіці і тільки там». Право – це явище нашої душі, а не зовнішнього світу.

Правові емоції, як зазначалося, мають двосторонній, імперативно-атрибутивний характер. Цей характер виявляється у тому що норми права не тільки зобов'язують особу вчинити чи утриматися від вчинення певних дій, а й наділяють іншу, уповноважену, особу вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи для задоволення своїх потреб.

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

На протипагу правовим, моральні емоції, які мають виключно імперативний характер, нормують поведінку виключно зобов'язаної особи. Це досить легко зрозуміти з такого прикладу.

У випадку, коли особою відповідно до умов договору позичені кошти, така особа (якщо, звісно, в її правосвідомості немає «патологічних» відхилень) усвідомлює не тільки свій обов'язок повернути таку ж суму грошей позичальникові, а й те, що в позичальника є право вимагати повернення грошей при настанні відповідних обставин. Отже, у згаданій особі виникають правові, імперативно-атрибутивні емоції з приводу позики. Очевидно, що аналогічні правові емоції виникають і в уповноваженої особи.

Зовсім інше спостерігається, скажімо, у випадку з милостинею. Особа, що подає милостиню, може відчувати себе зобов'язаною зробити це (з релігійних або інших міркувань), однак зазвичай добре усвідомлює, що в людини, яка просить милостиню, немає права вимагати цього. Таким чином, виникають моральні, суто імперативні емоції індивіда.

Слід також зазначити, що саме фактор атрибутивності є вирішальним для дотримання індивідами норм права.

Найважливішим, на думку Петражицького, з теоретичної точки зору поділом права на види на підставі визначення права як імперативно-атрибутивних емоцій є його розподіл на а) інтуїтивне і позитивне та б) офіційне та неофіційне.

В науковій літературі Петражицькому досить часто приписують приниження або навіть заперечення ролі позитивного права в суспільному житті. Втім, такі твердження видаються недостатньо обґрунтованими.

Необхідність виділення «інтуїтивного» як окремої категорії обумовлена тим, що в тогочасній правовій науці набуло досить широкого визнання та застосування поняття позитивного права. Однак, з точки зору логіки, якщо існує поняття «позитивне право», яке не ототожнюється з правом взагалі, то має існувати й так би мовити «не-позитивне» право. Втім, дефініції такого «не-позитивного» права сучасна Петражицькому теорія права не винайшла. «Інтуїтивного права та різних таких видів позитивного права, де немає жодних велич згори, сучасне правознавство не знає», - зазначав науковець.

Як зауважував російський юрист І. Покровський, юриспруденція ХІХ століття була «юриспруденцією поняття», «нинішня ж тяжіє до того, щоб стати «юриспруденцією почуттів». І значний вклад в цей процес зроблено професором Петражицьким.

Отже, Петражицький ввів нове поняття – інтуїтивного права – і визначив його таким чином: «В області тих випадків та питань поведінки, які передбачаються та розв'язуються в тому чи іншому смислі державними законами або іншими позитивно-правовими визначеннями, наприклад, в області ставлення до чужого життя, власності, в області майново-ділового обігу, купівлі-продажу... люди фактично приписують на кожному кроці собі або іншим різні обов'язки правового типу та права й виконують ці обов'язки та здійснюють права зовсім не тому, що так написано в цивільному кодексі або т.п., а тому, що так підказує їм їхнє інтуїтивно-правове сумління; та вони зазвичай і не знають зовсім, що на підлягаючий випадок

життя приписують статті цивільного або іншого кодексу, і навіть не думають про існування цих статей та кодексів». Лише в деяких випадках, головним чином за наявності розбіжностей та суперечок, люди звертаються до статей законів та переходять з ґрунту інтуїтивного на ґрунт позитивного права.

Необхідно відзначити, що виникнення таких розбіжностей та суперечок є цілком можливим. Адже оскільки право за Петражицьким – це явище індивідуальної психіки, то воно є різним для кожного індивіда. Звичайно, не поодинокими будуть ситуації, коли «одні приписують іншим правові обов'язки, а ці інші не визнають існування цих обов'язків-прав, взагалі чи в об'ємі, як-то стверджує інша сторона». Такі випадки представляють «сприятливий психічний ґрунт для виникнення небезпечних суперечок та конфліктів, озлоблення, насильства, кровопролиття».

Надзвичайно важливу роль у вирішенні таких суперечок відіграє властива праву уніфікаційна тенденція, яка проявляється, зокрема, у розвитку єдиного шаблону норм. Зрозуміло, що розробка такого єдиного шаблону норм можлива тільки в рамках позитивного (як офіційного, так і неофіційного) права.

Крім того, Петражицький виділяв певні галузі, в яких регулювання може здійснюватися виключно позитивним правом. До таких галузей відносяться, зокрема, різноманітні стандарти, технічні умови, правила безпеки та інше. Це пов'язано з тим, що інтуїтивне право діє лише в сфері, що стосується розподілу матеріальних та нематеріальних благ, «добра та зла», за висловом Петражицького. Згадані «технічні» норми не зачіпають сферу емоцій індивіда і, отже, не можуть бути предметом регулювання інтуїтивного права.

З вищенаведеного вбачається, що Петражицький не відкидав значення позитивного права. Придільення більшої уваги питанням інтуїтивного права, порівняно з позитивним, та певне «просування» цієї категорії, на нашу думку, цілком природно пояснюється новизною поняття та нагальною потребою формулювання альтернативної позитивній концепції права.

Прагнучи бути послідовним у своїй теорії, Петражицький надмірно індивідуалізував право. Такий підхід проявився в його твердженнях про те, що правом необхідно визнавати «і ті незчисленні імперативно-атрибутивні переживання та їхні проекції, що є у психіці тільки одного індивіда і нікому іншому в світі невідомі». «З точки зору нашого поняття права, правовим явищем, правовим психічним актом доводиться визнавати, наприклад, і таку атрибутивну норму або таке усвідомлення повинності або належності правового домагання, що існують тільки в душі однієї людини та не зустрічають визнання або згоди з боку суспільної власті, суду або взагалі кого-небудь іншого, крім того, хто переживає ці психічні стани». Наслідком такої індивідуалізації стала відсутність будь-яких меж між правом та правовим переконанням. Таку думку поділяє більшість сучасних дослідників, відзначаючи, що це явище, котре Петражицький іменує правом, сьогодні знає як правова свідомість.

Більше того, для існування як правової норми, так і правовідносин, з точки зору Петражицького, не потрібне навіть реальне існування будь-якої особи, крім тієї, що переживає відповідні правові емоції. «Якщо, наприклад, марновірна або божевільна

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕЗИ

людина укладає угоду з дияволом (сон, гіпноз, *idée fixe*, галюцинація, ілюзія і тому подібне)..., то тут діє норма права, що вимагає виконання договору, існують правовідносини, права та обов'язки, об'єкти прав та обов'язків, два суб'єкти и так далі, хоча диявол, якому марновірний суб'єкт у нашому прикладі приписує права та обов'язки, не існує, як зовнішня реальність».

Цікаво, що Петражицький відносив до сфери права ті галузі – або, як він їх іменує, «відгалуження правової психіки», – які традиційно не вважаються правовими. Зокрема, він виділяє дитяче право, злочинне право, ігорне право, любовне право і так далі. Адже, відзначає професор Петражицький, наприклад, правила розподілу здобичі у злочинному світі хоча і в неписаній формі, але існують, і виконуються всіма учасниками злочинного угруповання підчас навіть більш неухильно, ніж приписи законодавчих актів. До речі, цей аспект його теорії викликав чи не найбільше обурення в наукових колах. Крім того, в реальному світі одні й ті ж самі норми одна людина може переживати як моральні, а інша – як правові.

Однак, на нашу думку, при такому підході до розуміння права втрачаються об'єктивні критерії розділення істинного та хибного; права, правової свідомості та галюцинацій. Як цілком справедливо зазначав Є.Трубецької, «кожен стає безпомилковим суддею свого права; свідомість індивіда є єдиним мірилом істинного та хибного в праві» [8]. Погодитися можна і з тим, що визначення права як імперативно-атрибутивних емоцій індивіда є занадто широким.

Як видно, психологічна теорія Петражицького не позбавлена певних недоліків; втім, це не перешкоджає тому, що ця теорія «становить безперечний інтерес та має велику наукову вагу» [5]. Зокрема, до безсумнівних здобутків теорії Петражицького треба віднести запропоновані ним критерії відрізнення правових та моральнісних норм; висвітлення механізму мотиваційної та виховної дії вимог моральності та права; влучну критику існуючих правових шкіл. Треба відзначити також приділення надзвичайної уваги з боку Петражицького феномену правової свідомості. Свого часу він виступив в якості піонера на поприщі вивчення явищ правової психіки. На сьогодні ж більшість дослідників визнає її особливу значимість і вплив на процеси правотворення та правозастосування і, отже важливість дослідження правосвідомості не тільки не зменшилася з часом, а, навпаки, зростає.

Але фундаментальне значення теорії, що розглядається, полягає у закликанні шукати визначення права поза межами права позитивного, відійти від вузькопозитивістського трактування права. Ця проблема надзвичайно актуальна сьогодні: незважаючи на загальне розуміння обмеженості позитивістської теорії, водночас подолати усталені стереотипи досить важко. Представляється, що важливим кроком в цьому напрямку може стати більш доскональне вивчення психологічної теорії права професора Л.Й.Петражицького.

Список літератури:

1. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. О.Ю. Шмидт – М., 1940.
2. Большая советская энциклопедия / Под ред. Б.А. Введенского. – М.: Государственное научное изд-во «Большая советская энциклопедия», 1955.
3. Большая советская энциклопедия / Под ред. А.М. Прохорова. – М.: «Советская энциклопедия», 1975.
4. История политических учений / Азаркин Н.М., Жуков В.Н., Завьялов В.С. и др. – М.: Изд-во «Норма»: Изд. гр. «Норма-Инфра», 2002.
5. Кістяківський Б. Реальність об'єктивного права. //Вибранс. – К.: Видавництво гуманітораної літератури «Абрис», 1996.
6. Михайлов П.Е. Проблема права (с точки зрения психологической теории права) //Сб. Философия права и нравственности, вып. II. – СПб.: «Образование», 1915.
7. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910.
8. Трубецкой Е.Н. Философия права профессора Л.И. Петражицкого //Сб. Труды по философии права /И.И. Евлампиев (сост.). – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001.
9. Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат» /Под ред. Ю.С. Гамюарова, В.Я. Желязнова, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева и К.А. Тимирязева. Редакция и экспедиция «Русского библиографического института Гранат».